

ברוכים הבאים לגן לאומי בית גוברין-מרשה

גן לאומי בית גוברין-מְרָשָה שוכן בלבה של שפלת יהודה. זהו אזור של גבעות נמוכות, המתנשאות לגובה 250 עד 400 מטרים מעל פני הים. הגבעות מכוסות חורש ים-תיכוני והן משמשות ברובן למרעה. בגיאיות שבין הגבעות הצטברה אדמה פוריה והם מעובדים מאז ימי קדם ועד ימינו.

בתחום הגן הלאומי, המשתרע על פני כ-5,000 דונם, שוכנת העיר המקראית מרשה. בתקופה הרומית ננטשה מרשה והיישוב עבר לבית גוברין הסמוכה. בית גוברין שכנה אז בצומת דרכים חשוב, שבו נפגשו דרכים מלוד ומאשקלון, שפנו לחברון ולירושלים.

הגן הלאומי מפורסם בשפע המערות המרתקות שחצבו בו יושביו הקדמונים. המערות שימשו לצרכים שונים: היו מערות ששימשו מחצבות; מערות אחרות שימשו בורות מים, מחסנים ושובכים לגידול יונים; היו מערות שנועדו לקבורה; ובאחרות עיבדו תוצרת חקלאית ואכסנו בעלי חיים.

מערות חצובות הן מראה שכיח בשפלה. הסיבה לכך היא שהסלע הבונה את האזור הוא קירטון – סלע רך ובהיר שקל לחצוב בו. במקומות רבים מכוסה הקירטון בקרום סלע קשה יותר (נארי) שעוביו 1.5-3 מטרים, וכדי להגיע לקירטון יש לחצוב בו תחילה.

מסלולי הסיור:

מסלול "כוכבים" (כשעתיים וחצי. נסיעה ברכב והליכה)

מחניה א' נצא לסיור רגלי במתחם המתקנים החקלאיים (1) ובמערות הקולומבריום (3). ניסע לחניה ב' לביקור במערת המבוך (מערכת מערות 7). אחר כך ניסע לחניה ג' ונבקר במערה צידונית (8). משם ניסע לחניה ד' לביקור במערות הפעמון (11). נמשיך בנסיעה לחניה ה' ונבקר באמפייתארטון הרומי (12).

מסלול "כדאי" (3-4 שעות הליכה)

מחניה א' נצא לסיור רגלי שאורכו 1.5 ק"מ. נתחיל במערת הקולומבריום (3) ונצעד למערה צידונית (8). מכאן ניתן לחזור לרכב, או להמשיך 2 ק"מ נוספים דרך כנסיית סנט אנה (10) למערות הפעמון (11), וכקילומטר נוסף לאמפייתארטון הרומי (12).

מסלול מונגש לאנשים בעלי מוגבלויות ולעגלות ילדים

אלה האתרים המונגשים: מתחם המתקנים החקלאיים (1), אזור מרכז השירות למטייל (ליד המערות הצידוניות), מערות הפעמון (11) והאמפייתארטון הרומי (12).

האתרים בגן:

★ סימון לאתר מומלץ לביקור.

חניה א'

★ מתחם המתקנים החקלאיים (1)

במתחם זה שוחזרו מתקנים קדומים לעיבוד תוצרת חקלאית.

דגם בית הבד מייצג עשרות מתקנים תעשייתיים להפקת שמן זית שפעלו באזור בעת העתיקה. בית בד טיפוסי כולל לרוב מתקן לריסוק זיתים (מפרכה) ושניים או שלושה מתקני קורה לסחיטת השמן (אל הקורה חיברו משקולות ובעזרתה לחצו את עיסת הזיתים המרוסקים והפיקו ממנה שמן). קורת העץ מכונה גם "בד" ומכאן השם "בית בד".

גידול זיתים והפקת שמן היו ענף כלכלי חשוב בשפלה בעת העתיקה. כרמי הזיתים שהקיפו את בית גוברין השתרעו על פני אלפי דונמים. המסיק נערך בסתיו וזו הייתה "העונה הבעורת" של בתי הבד, שפעלו ברציפות במשך כשלושה חודשים. ריסוק מחזור אחד של זיתים במפרכה ארך כחצי שעה, אך הסחיטה ארכה זמן רב יותר ונמשכה שעות אחדות.

שמן זית מילא בימי קדם תפקידים רבים. השתמשו בו למאור, לבישול, למאכל, לשימור מזון, לפלוח, לסיכת הגוף ולתמרוקים. גם הגפת, הפסולת שנשארה אחרי הפקת השמן, נוצלה להסקה וכמרכיב בחומרי מליטה לבנייה.

במתחם המתקנים החקלאיים שוחזרו גם גורן וגת. בגורן דשו את השיבולים והפרידו את גרגרי החיטה מהמוץ, ואילו בגת דרכו ענבים כדי להפיק מהם תירוש, שהותסס ליון.

"המערה הפולנית" (2)

זהו בור מים שנחצב בתקופה ההלניסטית. במרכז הבור ניצב כיום גוש סלע, חלק מעמוד שתמך בתקרה. בשלב כלשהו נחצבו בדפנות הבור כוכים לגידול יונים. במלחמת העולם השנייה ביקרו במקום חיילים פולנים מצבאו של הגנרל ולדיסלב אנדרס – צבא שהיה נאמן לממשלה הפולנית הגולה בלונדון. החיילים חרתו על עמוד התמך את המספר 1943 (השנה שבה ביקרו במקום), כתובת האומרת "ורשה פולין" ודמות נשר – סמל הצבא הפולני.

★ מערת הקולומבריום (3)

קולומבריום הוא מתקן לגידול יונים. המונח נגזר מהמילה הלטינית "קולומבה", שפירושה שוכן יונים. קירות המערה עוצבו באיכות גבוהה והכוכים, מעל 2,000 במספר, נחצבו גם הם בקפידה.

גידול יונים רווח מאוד בשפלת יהודה בתקופה ההלניסטית ונראה כי הביא תועלת רבה. ניתן היה לאכול את בשר היונים ואת הביצים שהטילו, ובהפרשותיהן זיבלו את השדות. יונים גם הועלו קרבן בטקסים פולחניים. גידול יונים כענף משגשג במרשה פסק במאה ה-3 לפסה"ג ולמערה הזו, כמו לרבות אחרות במרשה, נמצאו שימושים אחרים. במרשה לבדה התגלו כ-85 מערות קולומבריום ובהן עשרות אלפי כוכים.

"מערת האמבטיה" (4)

זוהי מערה קטנה ששימשה אמבטיית ישיבה. המערה בנויה מגרם מדרגות ומשני חדרונים קטנים, שאחד מהם תת-קרקעי. בתא התחתון חצוב מושב. דרך תעלות הזנה ומשפכים שנחצבו בדפנות הוזלפו מים על המתרחץ, שישב בחדרון התת-קרקעי. מי ששפך את המים למעלה לא ראה ממקום עומדו את המתרחץ, וכך נשמרה צנעתו.

האמבטיה הייתה בשימוש בתקופה ההלניסטית. ייתכן שאופן הרחצה הזה של תושבי מרשה, שהיו ממוצא אדומי, תאם את מנהגי הטהרה שלהם. במרשה אותו למעלה מעשרים מתקנים חצובים בסלע ששימשו באותה תקופה אמבטיית.

מערת בית הבד (5)

אחד מ-22 בתי בד תת-קרקעיים שהתגלו במרשה ההלניסטית. רובם בעלי מתקן ריסוק אחד, ושניים או שלושה מתקני קורה לסחיטת השמן.

חניה ב'

תל מרשה

תל מרשה מתנשא לגובה 357 מטר מעל פני הים. העיר העליונה ששכנה בו (האקרופוליס), התנוססה כ-30 מטר מעל לעיר התחתונה. קווי המתאר של המדרונות התלולים של העיר העליונה מושפעים מהחומות שהקיפו את העיר במשך כ-800 שנה, מהתקופה הישראלית ועד סוף התקופה ההלניסטית (מאות 9-1 לפסה"ג). בחומת העיר שולבו מגדלים פינתיים רבועים. שרידיו של אחד מהם נראים בפנינה הצפונית-מערבית של התל. מראש התל נגלית תצפית מרשימה על הגן הלאומי וסביבתו.

בית המגורים (הווילה) (6)

בית משוחזר בחלקו, ששימש למגורים ולמסחר בתקופה ההלניסטית. קומת הקרקע משתרעת על פני 150 מ"ר, וחדריה ערוכים סביב חצר מרכזית קטנה. גרם מדרגות הוביל לקומה שנייה. קירות הבית השתמרו מטר וחצי מעל לרצפה ונשתמר גם הטיח, שנועד להגן על אבני הקירטון הרכות מבליה. בחלקי הקירות המשוחזרים הותירו המשחזרים את האבנים חשופות.

מתחת לרצפת אחד החדרים התגלה מטמון בן 25 מטבעות. המטבע המאוחר ביותר נטבע בשנת 113 לפסה"ג ויש להניח שהבית חרב בערך באותה שנה, בעת כיבוש מרשה בידי יוחנן הורקנוס ה-1.

מתחת לבית המגורים נמצאים בורות מים, שאגרו את מי הגשמים שניגרו בסמטאות הסמוכות, מהגג ומהחצר. המים הוזרמו לבור בצינורות חרט ובתעלות. גרם מדרגות חצוב, ובצדו מעקה סלע,

יורד אל הבור. מעבר לקיר שבור של אחד הבורות נמצאת מחצבה רחבת ידיים, עם עמודים התומכים בתקרה. מהמחצבה יש כיום מעבר אל בורות מים של בית מגורים שכך.

★ מערת המבוך (7)

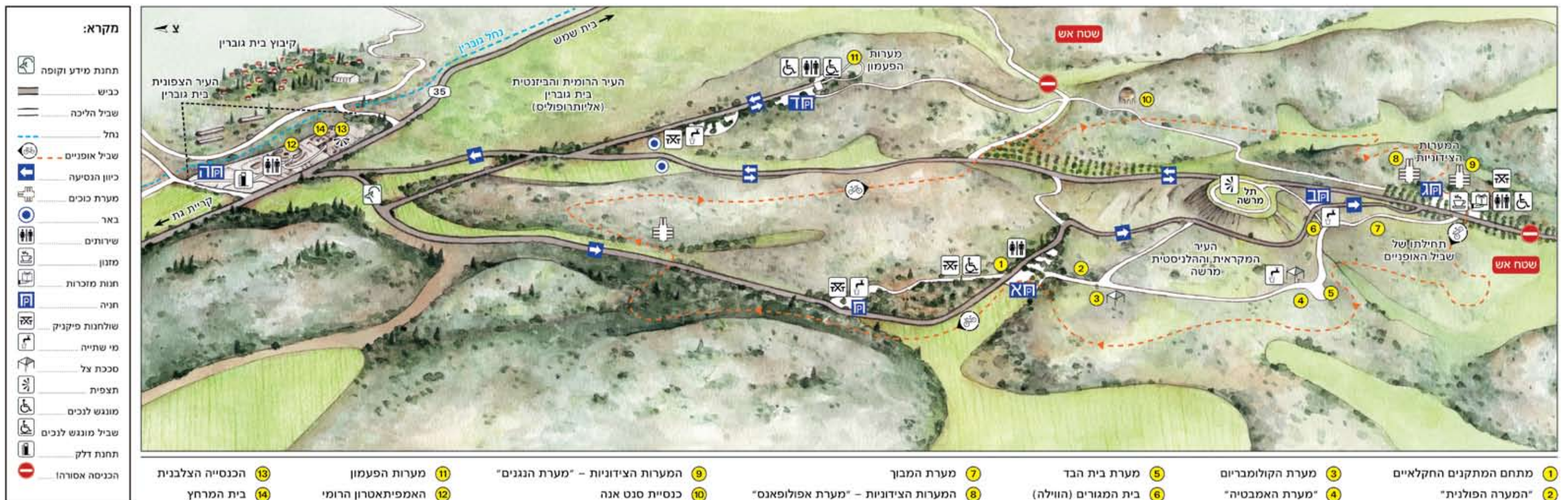
מערת המבוך מציגה בתי מגורים ומערכת תת-קרקעית מהתקופה ההלניסטית. הבתים אינם מוצגים כיום למבקרים, משום שהארכיאולוגים כיסו אותם באדמה. בעתיד, כאשר תימצא דרך להציגם מבלי לגרום להם נזק, ניתן יהיה לבקר גם בהם.

במערה יורד גרם המדרגות של הבית הצפוני אל חדר רחצה. משם עוברים לקולומבריום ולבור מים גדול. בהמשך המערכת נמצאים בורות מים שבהם התגלו פכים, קנקנים וקעריות חרס מהתקופה ההלניסטית. באולם האחרון, מתחת לבית המגורים הרביעי, נמצא בית בד משוחזר. בניגוד למצב כיום, בימי מרשה ההלניסטית לא היו מעברים בין החדרים התת-קרקעיים וקירותיהם היו שלמים, ללא פרוצות.

חניה ג'

★ המערות הצידוניות (8,9)

בתקופה ההלניסטית רווח במרשה מנהג של קבורת מתים במערות כוכים. שתיים ממערות אלה מוצגות כאן. רבים מהכוכים במערות מעוטרים בגמלונים (עיטור אדריכלי בצורת משולש, שהיה נפוץ בחזית מקדשים).

www.parksofjordan.gov.jo | 6696 • 06

Amman, Jordan

מורשת עולמית

מערות מרשה ובית גוברין הוכרזו כאתר מורשת עולמית בשנת 2014

מערות מרשה ובית גוברין הוכרזו "אתר מורשת עולמית" בשנת 2014, בוועידה ה-38 של מרכז מורשת עולמית של אונסקו, שהתקיימה בדוחא שבקטאר.

המערות הצטרפו לרשימה המכובדת של כ-1,000 אתרי מורשת עולמית ברחבי העולם, בהם הפירמידות במצרים, האקרופוליס באתונה, טאג' מאהאל בהודו, איי גלפגוס באקוודור, הרי הרוקס בקנדה וסדות אורז בפיליפינים.

המערות הוכרזו על פי קריטריון v של אמנת המורשת העולמית, שלפיו האתר מהווה דוגמה **יוצאת מן הכלל** של שימוש התושבים הקדומים בקרקע בשיתוף פעולה והדדיות עם הסביבה.

הערים העתיקות מרשה (מאות 9–1 לפסה"ג) ובית גוברין (מאות 1–10 לסה"ג) ממוקמות בסמוך לצומת של דרכי מסחר למסופוטמיה ולמצרים, והן מעידות על הרבגוניות של תרבויות האזור וההתפתחות שלהן במשך כמעט 2,000 שנים ברציפות. המערות, הנמצאות תחת הערים הללו ובקרבתן, הן בעלות ערך עולמי ייחודי בזכות:

- פרק זמן ארוך של חציבה ושימוש במערות, החל מתקופת מלכי יהודה ועד התקופה המוסלמית הקדומה (מהמאה ה-9 לפסה"ג ועד המאה ה-10 לסה"ג).
- קבוצות תרבותיות שונות הכירו את תכונותיו המיוחדות של סלע הקירטון הרך והשכילו להשתמש בו לצורכיהן: הפקת חומר בנייה והכשרת המערות שנוצרו לייעודים שונים.
- המערות החצובות היו בעלות מגוון שימושים: מחצבות אבן, בורות מים, בתי בד, אמבטיות ומתקני טהרה, קולומבריה (שובכים לנידול יונים), בארות, מערכות מסתור, פולחן, אורוות, אחסון, קבורה ונקבות מים.
- מספר המערות וצפיפותן: כ-500 מערות, המכילות כ-3,500 חדרים, פזורות בשטח של כ-3,000 דונם.

המערות שהוכרזו נמצאות בתחום הגן הלאומי בית גוברין – מרשה; שטח זה מכיל את כל הערכים המצויים באלפי המערות הפזורות ב"ארץ המערות והמסתור" שבשפלת יהודה.

ההכרזה של אונסקו על אתר כאתר מורשת עולמית מחייבת את המדינה להבטיח להגן על האתר על גנת שיישמר במיטבו כחלק מהמורשת האנושית העולמית, למענו ולמען הדורות הבאים. בתחום הגן הלאומי ניתן להגן בצורה הטובה ביותר על נכסי מורשת התרבות.

בהכנת הצעה להכרזה השתתפו רשות הטבע והגנים, הוועד הישראלי לאונסקו, החברה הממשלתית לתיירות, משרד החוץ, המועצות האזוריות יואב ולכיש, אוניברסיטת בר אילן, סמינרים ארכיאולוגיים, רשות העתיקות והמרכז לחקר מערות.

האתרים שהוכרזו בישראל "אתרי מורשת עולמית", נכון לשנת 2014, הם: מצדה; העיר העתיקה של עכו; העיר הלבנה בתל-אביב; התלים המקראיים; מגידו, חצור ובאר שבע, דרך הבשמים וערי המדבר בנגב; עבדת, ממשיח, שבטה וחלוצה; המקומות המקודשים לבהאים בחיפה ועכו; ואתרים של ההתפתחות האנושית בכרמל: נחל מערות.

ב"מערת אפולופאנס" ^[8], הצפונית מבין השתיים, נמצאה כתובת המזכירה את אפולופאנס בן ססמאיוס, ראש קהילת הצידונים במרשה. הכתובות והציורים שופכים אור על האמנות, על המיתולוגיה, על השתייכותם האתנית של הנקברים (אדומים, צידונים ויוונים), על קשרי המשפחה ביניהם ועל מנהגי הקבורה. כתובת אפולופאנס מזהה בוודאות את תל מרשה עם מרשה המקראית.

במערה הדרומית ^[9], "מערת הנגנים", שוחזרו ציורים של נגנים בני התקופה.

כל הציורים במערות משוחזרים.

כנסיית סנט אנה (10)

הכנסייה נמצאת בצד השביל שבין חניה ג' לחניה ד'. זו הייתה כנסייה גדולה מאוד, במידות 52x56 מטר. הכנסייה נבנתה בתקופה הביזנטית. בתקופה הצלבנית שוקמה הכנסייה, אם כי הייתה קטנה יותר. הכנסייה נקראה "סנט אנה", על שם אמה של מרים, אם ישוע. תושביה הערבים של בית ג'ברין שימרו את שמה והיא נקראה בפיהם "סנדחנה". תל מרשה נקרא בערבית גם הוא, על שם הכנסייה, תל סנדחנה.

חניה ד'

★ מערות הפעמון (11)

המערות נמצאות בתחומי העיר בית גוברין. נראה כי הן נחצבו בתקופות הביזנטית והמוסלמית הקדומה. המערות שימשו בעיקר מחצבות והן סיפקו חומרי בנייה לערי מישור החוף ולבית גוברין. הנוסע הערבי אלמוקדסי, שחי במאה ה-10 לסה"ג, מעיד על כך: "היא (בית גוברין) ארץ העושר והשפע, ויש בה הרבה מחצבות שיש..."

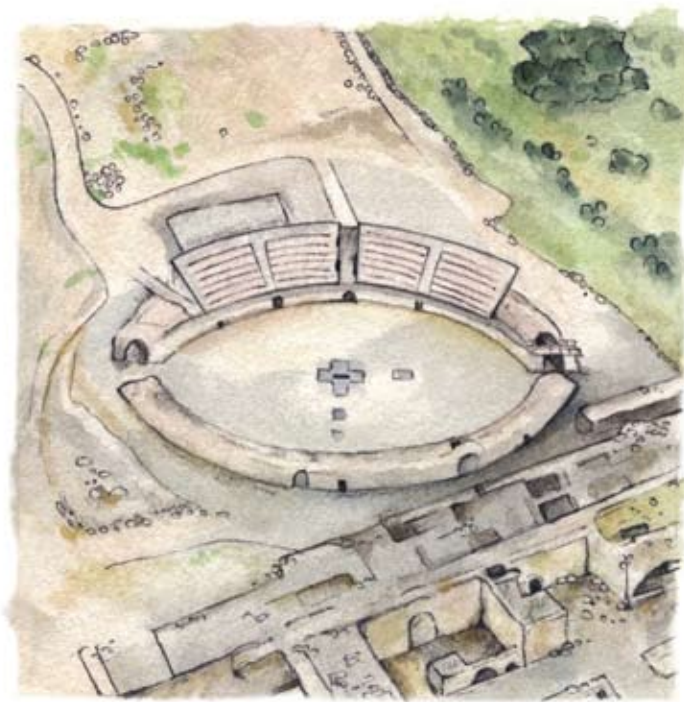
חניה ה'

(מצפון לתחנת הדלק, מעברו השני של כביש 35)

★ האמפיאטרון הרומי (12)

אמפיאטרון רומי הוא מבנה ציבור שנועד לתחרויות ספורט ולמופעי ראווה כגון קרבות גליאטורים וקרבות נגד חיות טרף. תאטרון, לעומת זאת, שימש בעיקר להצגות. מלבד ההבדל בייעוד המבנים, קיים הבדל ברור בצורתם. התאטרון בנוי כחצי עיגול בעוד שהאמפיאטרון עגול, או עגלגל, והיציעים מקיפים זירה עגולה סביב-סביב.

בבית גוברין נמצא האמפיאטרון הרומי היחיד בישראל שפתוח לקהל. יציעיו הכילו כ-3,500 מקומות ישיבה בנויים מסביב לזירה. מתחת לזירה היו חללים שבהם החזיקו בכלובים את חיות הטרף.

המבצר הצלבני (13)

המבצר הצלבני נמצא ממזרח לאמפיאטרון וצמוד אליו. בתחום המבצר נמצאים שרידי כנסייה בצורת בזיליקה שבנה בשנת 1136 פולק מאנז'ו, מלך ירושלים. הכנסייה, הבנויה בסגנון רומנסקי, שירתה את יושבי המבצר הצלבני ואת תושבי הסביבה. הכנסייה עוטרה בפריטים אדריכליים רומיים וביזנטיים — בסיסי אבן, עמודים וכתורות — שלוקטו משרידי בית גוברין הקדומה.

בית המרחץ (14)

מתחת למבצר התגלו שרידי בית מרחץ גדול מהתקופה הרומית. בית המרחץ משתרע על פני למעלה מ-4,000 מ"ר. ככל בית מרחץ רומי, נכללו בו בריכות רחצה, חדרים פושרים, חמים וקרים, חדרי הזעה (סאונה), מרחבים פתוחים ושירותים.

גרם מדרגות, בקצה שביל העץ המגודר, מוביל אל שורה של קמרונות גדולים ומרשימים, בנויים אבני גזית מסותתות היטב. הקמרונות שימשו מסד לחלק מאגפי בית המרחץ.

מערות מרשה ובית גוברין הוכרזו כאתר מורשת עולמית בשנת 2014

תולדות מְרַשָּׁה

מרשה נזכרת במקרא עם ערי יהודה שביצר רחבעם בעקבות מסעו הצבאי של שישק, מלך מצרים (יהושע ט"ו 44). זמן קצר לאחר מכן, בראשית המאה ה-9 לפסה"ג, שיגר בנו של שישק צבא – בראשותו של מצביאו זרח הכושי – לעבר יהודה, אך אסא מלך יהודה גבר עליו ליד מרשה.

בתקופה הפרסית, לאחר חורבן בית ראשון, התיישבו בדרומה של יהודה ובמרשה אדומים שעלו מהנגב. האזור נודע אז בשם אדומיאה. במאה ה-4 לפסה"ג הצטרפו אליהם צידונים ויוונים, שהביאו עמם את התרבות ההלניסטית. מרשה של התקופה ההלניסטית הייתה עיר קוסמופוליטית ומרכז כלכלי חשוב. התגוררו בה גם מצרים ויהודים מעטים. חלק מהיהודים הם צאצאי אוכלוסייה מקומית מהימים שקדמו לחורבן הבית הראשון ואחרים באו למקום מערי מישור החוף.

בתקופה ההלניסטית נבנתה העיר התחתית של מרשה ונחצבו בה מערות רבות. ממקורות היסטוריים ומהחפירות במקום עולה כי בשנים 112/3 לפסה"ג כבש המלך החשמונאי יוחנן הורקנוס את אדומיאה וגייר בכפייה את תושביה. הורקנוס החריב את העיר.

מרשה נושבה מחדש, אך ימי התהילה שלה חלפו והיא נותרה יישוב קטן. מרשה חרבה כליל בשנת 40 לפסה"ג, במסע מלחמה של הפרתים, אויביהם של הרומאים, ששלטו על מערבה של אסיה, מעבר לנהר פרת.

תולדות בית גוברין

לאחר חורבן מרשה עלה מעמדה של בית גוברין כיישוב החשוב באזור. השם בית גוברין נזכר לראשונה בכתבי יוסף בן מתתיהו. על פי דיווחו, הרומאים בהנהגתו של אספסיאנוס כבשו את בית גוברין בשנת 68 לסה"ג.

בשנת 200 העניק הקיסר ספטימיוס סוורוס לבית גוברין מעמד של עיר ושינה את שמה לאליותרופוליס (עיר בני החורין). העיר חלשה על המרחב שבין מישור החוף לים המלח ובין בית שמש לבקעת באר שבע.

בית גוברין הפכה לצומת דרכים חשוב. חמישה כבישים, שלאורכם נמצאו אבני מיל, הובילו אל העיר. לצד בתי מגורים נבנו בעיר אמפיאטרון ומבני ציבור נוספים. בבית גוברין אין מעיינות, אך העיר נהנתה בתקופה הרומית ממים זורמים. שתי אמות מים הובילו אליה מי מעיינות מהרי יהודה.

לאט-לאט השתקמה גם האוכלוסייה היהודית. במאות ה-3 וה-4 נזכרת בית גוברין בתלמוד ובמדרשים. בעיר ישבו חכמים מפורסמים ובהם רבי יונתן ורבי יהודה בן-יעקב. עדויות נוספות להתבססות האוכלוסייה היהודית באזור הן שרידי בית קברות יהודי גדול וכתובת מבית כנסת.

בתקופה הביזנטית הייתה בית גוברין מרכז נוצרי חשוב ונבנו בה כנסיות. בתקופה הערבית הקדומה נחצבו רוב מערות הפעמון ובתקופה הצלבנית התקיימה במקום עיר קטנה ומבוצרת. כנסיית סנט אנה שוקמה גם היא בתקופה הצלבנית ומסביב לעיר התקיימו כפרים חקלאיים.

עד מלחמת העצמאות התקיים כאן הכפר הערבי בית ג'ברין. ביוני 1948 תפס הצבא המצרי את מבנה המשטרה הבריטית, שנבנה כאן בתחילת מלחמת העולם השנייה. האזור נכבש בידי צה"ל ב-27 באוקטובר 1948. במאי 1949 עלה על הקרקע קיבוץ בית גוברין.

המחקר הארכיאולוגי

המחקר הארכיאולוגי בבית גוברין החל כבר בשנת 1900. החוקרים פ"ג בליס ורא"ס מקאליסטר עמדו אז בראש משלחת חפירות מטעם הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל. בשנת 1902 חקרו ג"פ פיטרס וה' תירש את שתי מערות הקבורה הצידוניות. בשנות ה-60' וה-70' של המאה העשרים נערכו במקום סקרים בידי הגיאוגרף י' בן-אריה והארכיאולוגים א' אורן, י' דגן, ע' קלונר ואחרים. משנת 1989 ואילך מקיימת רשות העתיקות חפירות באתר, בראשות פרופ' עמוס קלונר ומיכאל כהן.

כללי התנהגות בגן לאומי בית גוברין-מרשה

אנא הקפידו על הכללים האלה:

- ההליכה מותרת בשבילים המסומנים בלבד.
- סכנה – בורות פתוחים בשטח.

- גלישת מצוקים וטיפוס בהם – אסורים.

- אסור לדרדר אבנים או להשליך אבנים.

- אין לטפס על קירות המבנים ואין להיכנס לחללי מבנים ולמערות שאינם מורשים לכניסה.

- בחורף ובעונות המעבר קיים חשש מהחלקה בבוץ.

- יש להקפיד על לבוש מתאים: נעלי הליכה וכובע.

- הישמרו מהכשת נחשים ומעקיצת עקרבים.

- מותר לשהות בשטח הגן רק בשעות הפתיחה של הגן.

- הפגיעה בחי, בצומח ובדומם – אסורה.

- אסור לחרות על הקירות.

- שמרו על הניקיון.

- הבערת אש מותרת במקומות המאושרים לכך בלבד.

- הטיול באחריות המטיילים בלבד.

ניתן להזמין סיורים מודרכים ופעילויות,

כולל סיור עששיות, לקבוצות.

טל' לתיאום ולהזמנות: 08-6811020.

כתיבה: פרופ' עמוס קלונר ויעקב שקולניק;

עריכה: ד"ר צביקה צוק ושרון טל; **עריכת לשון:** נועה מוטרן;

ציור מפה ואתרים : דקלה קרשפין; **הפקת המפה:** יובל ארטמן, שרון טל;

הפקה: עדי גרינבאום;

© רשות הטבע והגנים

www.parks.org.il | 3639 • 06

גן לאומי בית גוברין-מרשה, טל': 08-6811020